

Vluchtelingenkinderen en hun welbevinden: over het nut van speciale lesprogramma's voor het basisonderwijs

Annelies Kassenberg, Marieke Bongaards & Peter Wolfgram*

Samenvatting

Vluchtelingenkinderen kampen vaak met uiteenlopende problemen die te maken hebben met hun achtergrond, vluchtgeschiedenis en/of onzekere verblijf in Nederland. Om na te gaan of lesprogramma's het welbevinden van vluchtelingenkinderen in het basisonderwijs kunnen bevorderen zijn de effecten van twee lesprogramma's onderzocht. Bij 243 leerlingen in de leeftijd van 5 tot en met 14 jaar van AZC-scholen en opvangklassen is nagegaan in hoeverre zij vooruitgaan in hun welbevinden na het volgen van de lessen. De uitkomsten zijn vergeleken met een controlegroep van 131 vluchtelingenkinderen. Deze controlegroep heeft geen van beide lesprogramma's gevolgd. Het welbevinden van leerlingen verbetert niet na het volgen van de programma's. Dit wordt aangetoond met behulp van beschrijvende statistiek en variantie-analyses. Echter, docenten en leerlingen zijn wel zeer tevreden over de methodes. Tot slot wordt dan ook de vraag bediscussieerd of het feit dat geen effecten zijn aangetoond voldoende is om uitspraken te doen over het nut van de programma's.

1. Inleiding

De laatste jaren hebben leerkrachten en leiding in het basisonderwijs steeds vaker te maken gekregen met een nieuwe doelgroep: kinderen van in Nederland wonende vluchtelingen¹. Hoewel het onderwijs redelijk vertrouwd is geraakt met de aanwezigheid van allochtone leerlingen, vormen vluchtelingenkinderen daarbinnen een bijzondere groep. Vluchtelingenkinderen hebben in veel gevallen een afwijkende achtergrond. Veel leerlingen zijn afkomstig uit landen die geteisterd worden door geweld en oorlog. De ervaringen die kinderen daar hebben opgedaan vragen om een goede verwerking, niet in de laatste plaats omdat kinderen die zich prettig voelen over het algemeen beter in staat zijn op school te presteren (o.a. Samdal, 1999). Meer aandacht voor de achtergrond van vluchtelingenkinderen op school lijkt dan ook belangrijk.

2. Vluchtelingen en welbevinden

De uitdrukking ‘migranten reizen ergens naar toe, vluchtelingen ergens vandaan’ illustreert het verschil tussen migranten en vluchtelingen. Naast verschillen op basis van etniciteit, herkomstland of godsdienst, is er ook een verschil tussen vluchtelingen en migranten in de (traumatische) ervaringen die zij hebben opgedaan voor of tijdens hun vertrek. Het vluchten voor een oorlogssituatie, de bedreiging van familie vanwege overtuiging of godsdienst of een traumatische vlucht zijn ervaringen die voor kinderen vooral ingrijpende gevolgen kunnen hebben voor hun welbevinden. Uit onderzoek is gebleken dat de meeste problemen voorkomen bij vluchtelingenkinderen in de leeftijd van 7 tot 12 jaar (Mooren et al., 1993).

Problemen van vluchtelingen

Hoewel vluchtelingenkinderen moeilijk vergelijkbaar zijn, is er wel een beeld te scheppen van wat kinderen hebben meegemaakt. Vooral kinderen uit oorlogsgebieden hebben soortgelijke ervaringen. Armoede en honger zijn veel kinderen niet vreemd.

Door Mooren et al. (1993) is onderzoek gedaan naar de ervaringen van vluchtelingenkinderen in het land van herkomst of tijdens de vlucht. Zij hebben verschillende hulpverleners en leerkrachten gevraagd naar de geweldservaringen van kinderen. De respondenten gaven aan dat een groot aantal kinderen gescheiden van hun ouders leeft of heeft geleefd en geweld tegen ouders, vervolging en oorlogssituaties heeft meegemaakt. Veel kinderen hebben meerdere traumatische ervaringen meegemaakt. Het verblijf in Nederland kan ook een negatieve ervaring zijn. Weg zijn uit de vertrouwde omgeving en lange onzekere procedures zorgen voor veel onrust. Daarnaast dragen de spanningen in het gezin of in de asiel- of opvangcentra ook niet bij aan het welbevinden van de kinderen.

Toch zijn getraumatiseerde kinderen gewone kinderen, maar met ongewone ervaringen. Hun cognitieve, emotionele en sociale ontwikkeling kan stagneren wanneer hun ervaringen genegeerd worden. Hun gedrag wordt soms niet goed begrepen. Dat gedrag is echter normaal in het licht van de abnormale gebeurtenissen die zij hebben meegemaakt (Van 't Rood, 1998).

Preventie

Hoe komen kinderen schokkende gebeurtenissen te boven? Het wegnemen van de oorzaken van sociaal-emotionele problemen bij kinderen is bijna onmogelijk. Wel kan geprobeerd worden de problemen te verminderen door het versterken van beschermende factoren. De theorie van Garmezy (1985), onderscheidt drie niveaus van beschermende factoren voor kinderen onder stress, namelijk:

1. Positieve persoonskenmerken,
2. Een ondersteunende familie en
3. Een extern ondersteunend systeem.

Als beschermende persoonskenmerken noemen Mooren et al. (1993) temperament, biologische factoren en eerdere ervaringen. Volgens Rutter (1981, 1985) spelen leeftijd, intelligentie, positieve schoolervaringen en opvoeding ook een belangrijke rol. Tot slot is ook de eigen beoordeling van het 'slachtoffer', die beïnvloed wordt door motieven, interesse, doelen, waarden en overtuigingen van belang. Elke vluchteling zal daardoor een situatie anders ondergaan, inschatten en hanteren.

De twee laatste niveaus zijn het meest geschikt voor preventieve interventies om onder meer de copingstrategieën van de kinderen te versterken. Met copingstrategieën wordt bedoeld dat kinderen beschikken over een repertoire aan vaardigheden om problemen op te kunnen lossen.

Voor kinderen is de steun van de ouders de belangrijkste beschermende factor. Dat geldt meer naarmate de kinderen jonger zijn (Baan, 1999). Voor vluchtelingenkinderen is de steun van de ouders echter niet vanzelfsprekend. Veelal hebben de ouders ook traumatiserende gebeurtenissen meegemaakt en ervaren ze nog steeds stress door de onzekerheid die de asielprocedure met zich meebrengt. Het gebrek aan privacy en de verveling in een asielzoekerscentrum maakt dat de gezinssituatie van de meeste vluchtelingenkinderen niet optimaal is. Daarnaast zijn er nog de kinderen die alleen of met broers en zussen of andere familieleden naar Nederland zijn gekomen. Wanneer het steunsysteem van de ouders niet optimaal functioneert, moeten de kinderen terugvallen op andere steunsystemen als familierelaties, vriendjes en vriendinnetjes, burens of de sportclub (Baan, 1999).

In de opvangperiode van asielzoekerskinderen is vooral de school als ondersteunend (vervangend) systeem belangrijk. De school biedt structuur en regelmaat, uitdaging en bescherming. School hanteert regels, biedt zekerheid, voorspelbaarheid en veiligheid. Bovendien ontvangt het kind daar zorg en aandacht. Wanneer op school een klimaat aanwezig is waarin begrip bestaat voor de specifieke moeilijkheden van asielzoekerskinderen en expliciete aandacht hiervoor, geeft dit kinderen een gevoel van herkenning en erkenning (Mateman, 1999) en draagt het bij aan de versterking van hun welbevinden. De school werkt op deze manier als heelmeester.

Lesprogramma's

Expliciete aandacht voor de ongewone ervaringen van vluchtelingenkinderen ontbreekt vaak in de 'gewone' lessen op school. Veel vluchtelingenkinderen hebben gevoelens en ervaringen ondergaan waarvan hun klasgenoten en leerkrachten geen weet hebben. Onderzoek naar de gevolgen van traumatische ervaringen bij kinderen laat zien dat 'schade' als gevolg van het niet verwerken van traumatische gebeurtenissen het beste voorkomen kan worden door vroeg en effectief hulp te bieden. "Een actief en ongevroegd hulpaanbod, met name als dat op het juiste moment wordt gedaan, hangt samen met een gunstiger patroon van welbevinden en late gevolgen"(Van der Ploeg & Kleijn, 1991: 89).

In de klas ligt daar een taak voor leerkrachten. “Voor leraren is het zeer belangrijk zich te realiseren wat er met een kind kan gebeuren als gevolg van traumatische ervaringen en hoe dit de leerprestaties kan beïnvloeden.” “Idealiter zou op scholen de kennis aanwezig moeten zijn om traumatisering te herkennen en om daar vervolgens op adequate wijze mee om te gaan, adequaat in de zin van de pedagogische doelstellingen van het onderwijs.” (Van ’t Rood, 1998).

Om adequaat aandacht te besteden aan de ervaringen van vluchtelingenkinderen en hun reacties op de ervaringen zijn door *Pharos* voor het basisonderwijs twee lesprogramma’s ontwikkeld: ‘F.C. de Wereld’ en ‘Laat maar zien wie je bent’.

Met het programma ‘F.C. de Wereld’ wordt geprobeerd de levenslijn van kinderen te herstellen: het structureren van verleden, heden en de toekomst. In de lessen komt dat terug door in het hier en nu te beginnen, door te gaan op hoe het vroeger was en vervolgens te eindigen met wat kinderen verwachten van de toekomst (Asperen & Baan, 1998). De doelstellingen van het programma zijn:

- het sociaal-emotioneel functioneren verbeteren
- de cognitieve competentie vergroten
- het verleden een plaats geven
- sociaal-emotionele problematiek vroegtijdig signaleren
- sociaal-emotionele problemen laten afnemen.

‘Laat maar zien wie je bent’ gaat ervan uit dat problemen van vluchtelingenkinderen uitingen zijn van onder meer gevoelens van onzekerheid en onveiligheid, een laag zelfbeeld en gebrek aan sociale vaardigheden. ‘Laat maar zien wie je bent’ is daarom gericht op het versterken van de sociale competentie van leerlingen, waardoor het welbevinden van leerlingen verbetert. De doelstelling van ‘Laat maar zien wie je bent’ is het geleidelijk versterken van:

- de affectieve competentie (zelfbeeld, zelfwaardering)
- de sociale competentie (sociale vaardigheden, aangepast gedrag).

Beide lesprogramma’s bestaan uit acht lessen en zijn ontwikkeld voor ongeveer dezelfde doelgroep. Zij gaan uit van de veronderstelling dat een kind zich pas kan ontwikkelen wanneer het sociaal-emotioneel redelijk functioneert (Baan, et al. 2001). Zowel ‘F.C. de Wereld’ als ‘Laat maar zien wie je bent’ is gericht op het verminderen van sociaal-emotionele problemen. Beide programma’s beogen een preventieve én een signalerende werking (Baan et al., 2001). Versterking van de draagkracht van leerlingen is een belangrijk aangrijpingspunt voor de leerkracht, vooral omdat de school een belangrijk sociaal steunsysteem voor vluchtelingenkinderen is (Baan, 1999).

Toch zijn het verschillende programma’s, met een eigen insteek. ‘F.C. de Wereld’ is een programma voor kinderen van 8 tot en met 12 jaar die minimaal een half jaar onderwijs in het Nederlands hebben gehad en bevat veel verbale activiteiten. ‘Laat maar zien wie je bent’ is

echter gericht op kinderen van 7 tot en met 12 jaar die nog maar net in Nederland zijn en bevat daarom vooral non-verbale activiteiten. 'F.C. de Wereld' heeft als doelstellingen verwerking én het vergroten van de cognitieve competentie, 'Laat maar zien wie je bent' heeft dat niet. 'Laat maar zien wie je bent' richt zich enkel op het verbeteren van het sociaal-emotioneel functioneren. Echter, de makers zien een goed sociaal-emotioneel functioneren wel als basis om zich ook op andere vlakken te kunnen ontwikkelen, dus ook op cognitief vlak. Zo kan cognitieve ontwikkeling als indirect doel van 'Laat maar zien wie je bent' worden gezien. De thema's van 'F.C. de Wereld' zijn concreet; ze behandelen aanwijsbare onderwerpen zoals wonen en familie. De thema's in 'Laat maar zien wie je bent' behandelen aspecten met betrekking tot de persoonlijke ontwikkeling en zijn meer gericht op emotie en gevoel.

De beide programma's zijn bedoeld voor kinderen én leerkrachten. Voor kinderen omdat ze leren over hun ervaringen te praten en voor leerkrachten om een beter beeld te krijgen van wat de kinderen bezighoudt. De vraag is wat de opbrengst is van deze programma's. In dit artikel wordt dan ook de vraag beantwoord:

In hoeverre verbetert het welbevinden van vluchtelingenkinderen door het volgen van het programma 'F.C. de Wereld' of 'Laat maar zien wie je bent'?

3. Methodes

Steekproef

De doelgroep van de twee programma's bestaat uit asielzoekers- en vluchtelingenkinderen. Het gaat hoofdzakelijk om kinderen die onderwijs volgen op een school die aan een asielzoekerscentrum of opvangcentrum verbonden is, of op een andere school zitten met verhoudingsgewijs veel vluchtelingenkinderen. Om een vergelijking te kunnen maken tussen de beide programma's en tegelijkertijd het effect van de programma's te kunnen vaststellen zijn verschillende scholen met de juiste doelgroep benaderd mee te werken aan het onderzoek. Deze scholen zijn van tevoren ingedeeld in één van drie groepen: scholen met 'F.C. de Wereld', scholen met 'Laat maar zien wie je bent' en scholen die geen van beide programma's gebruiken. Deze laatste controlegroep bevat scholen die op heel verschillende manieren omgaan met de sociaal emotionele ontwikkeling van hun leerlingen. Sommige scholen werken met algemene programma's die bedoeld zijn voor het ontwikkelen van gezond en redzaam gedrag van leerlingen (Leefstijl) en het stimuleren van een positief zelfbeeld en sociale vaardigheden (Beter omgaan met jezelf en de ander). Echter veel scholen geven aan geen specifieke aandacht te schenken aan de sociaal emotionele ontwikkeling van vluchtelingenkinderen.

De benadering van scholen heeft een resultaat opgeleverd van 19 scholen (32 klassen) met in totaal 374 leerlingen (zie tabel 1). De groepen verschillen nauwelijks van elkaar op

kenmerken als sekse en herkomstland. De leerlingen in de 'F.C. de Wereld'-groep zijn gemiddeld ouder dan de leerlingen uit de 'Laat maar zien wie je bent'-groep en langer in Nederland. Beide bevindingen liggen voor de hand aangezien 'F.C. de Wereld' voor oudere en meer taalvaardige leerlingen bedoeld is.

Tabel 1: Aantal leerlingen in de steekproef

	'F.C. de Wereld'	'Laat maar zien wie je bent'	Controle groep	Totaal
Scholen	6	7	6	19
Klassen	11	11	10	32
Leerlingen	122	121	131	374

De leerlingen in de steekproef zijn afkomstig uit veel verschillende landen. De grootste groep leerlingen is afkomstig uit Afghanistan (22%). Andere landen waar veel leerlingen vandaan komen, zijn: Angola (14%), Iran (12%) en Irak (9%). Ook de sekse van leerlingen, hun geboortedatum, de datum waarop zij naar Nederland zijn gekomen, of ze gealfabetiseerd zijn, de taal die zij thuis spreken en het opleidingsniveau van de hoogst opgeleide ouder² is bekend.

Instrumenten

Centraal in dit onderzoek staat het welbevinden van kinderen. Voor het meten daarvan is de SCHOBL-R vragenlijst gebruikt (Bleichrodt et al., 1993). Deze test is door de COTAN (Evers e.a. 2002) in 1998 als goed beoordeeld. De SCHOBL-R-lijst meet het sociaal-emotionele welbevinden van leerlingen via vier schalen: extravertie, werkhouding, aangenaam gedrag en emotionele stabiliteit. De items bestaan uit twee tegengestelde uitspraken over een leerling. De leerkracht geeft op een zespuntsschaal aan welke uitspraak het gedrag van de leerling het meest typeert. Hoe hoger de score hoe beter de werkhouding, meer extravert, aangenaam in gedrag en emotioneel stabiel een leerling is.

Uit onderzoek van onder meer Herbert (1996) is gebleken dat er wel eens wat schort aan het betrouwbaar waarnemen van symptomen van posttraumatische stressstoornis door bijvoorbeeld leraren. Zij zijn vaak geneigd de effecten van traumatische gebeurtenissen bij en het psychische lijden van kinderen te onderschatten. Om die reden hebben wij tevens een zelfbeoordelingsinstrument ingezet om het welbevinden van leerlingen te meten. Een geschikt instrument was niet voorhanden. Daarom is een instrument ontwikkeld dat aansluit bij de taalontwikkeling van tweede taalleerders.

Uitgangspunt voor het leerlingzelfbeoordelingsinstrument zijn de drie typen klachten en problemen die vluchtelingen kunnen ervaren: problemen op het gebied van gedrag en sociale omgang, psychosomatiek en psychisch functioneren (Mooren et al., 1993). Voor elk van deze gebieden is een schaal met acht items opgesteld. Hoe hoger de score op deze schaal des te

positiever de leerling zichzelf inschat. Elk van de schalen is in een pilotstudie valide en betrouwbaar gebleken. De betrouwbaarheid voor de schaal ‘gedrag en sociale omgang’ is .60, voor de schaal ‘psychosomatiek’ .67 en voor de schaal ‘psychisch functioneren’ .68³.

De inschatting van leerkrachten en leerlingen van het welbevinden van de leerling overlapt slechts gedeeltelijk (zie tabel 2). Leerlingen die van zichzelf vinden dat zij weinig gedrags- of sociale problemen, psychische problemen en psychosomatische problemen hebben, worden door leerkrachten ook meer emotioneel stabiel gevonden. De inschattingen van de leerlingen houden echter geen verband met de inschatting van de leerkrachten op het punt van extravert gedrag, werkhouding of aangenaam gedrag.

Tabel 2: Correlaties tussen de welbevindenschalen (leerkrachtinschatting en zelfbeoordeling, eerste meting)

	Leerkrachtinschatting			
	Extraversie	Werkhouding	Aangenaam gedrag	Emotionele stabiliteit
Zelfbeoordeling				
Gedrag en sociale omgang	,01	,09	,07	,23**
Psychisch functioneren	,00	,14	,01	,24**
Psychosomatiek	,07	,01	-,03	,21**

** p <,01

De leerkrachten die tijdens hun lessen hebben gewerkt met ‘F.C. de Wereld’ of ‘Laat maar zien wie je bent’ zijn na afloop geïnterviewd over hun ervaringen en verwachtingen. Tijdens de interviews is gesproken over de inhoud van de programma’s, de betrokkenheid van de school als organisatie bij het programma, de eigen ervaring van de leerkracht en de kwaliteit van de ondersteuning bij de uitvoering van het programma.

Opzet van het onderzoek

Om vast te stellen of het welbevinden van leerlingen vooruitgaat door het volgen van lessen ‘F.C. de Wereld’ of ‘Laat maar zien wie je bent’ heeft er een voor- en een nameting plaatsgevonden. Voor en na afloop van de programma’s is door leerkrachten een vragenlijst ingevuld over het welbevinden van de leerlingen. In veel gevallen hebben de leerlingen rond die beide tijdstippen ook zelf een vragenlijst ingevuld over hun welbevinden. Verder zijn er door de school lijsten ingevuld over de achtergrondkenmerken van leerlingen. Rekening houdend met de achtergrondkenmerken van de leerlingen is door middel van een variantie-analyse nagegaan in hoeverre leerlingen vooruitgaan in hun welbevinden als gevolg van de lesprogramma’s.

4. Resultaten

De beschouwing van de welbevindenscores op de leerkrachtvragenlijst en de zelfbeoordelvragenlijst laten zien dat de leerlingen door de leerkracht als normaal worden beschouwd. Bij de aanvangsmeting van de SCHOBL-R wijken gemiddelde scores en standaarddeviaties niet of nauwelijks af van de normgroepscores en -deviaties. De gemiddelden variëren tussen 8,7 en 10,7 terwijl de landelijke norm 10 is; de standaarddeviaties variëren tussen 2,9 en 4,4, terwijl de standaarddeviatie in de normgroep 3 is. Nadere inspectie laat zien dat de scores ook normaal verdeeld zijn. Er zijn dus niet extra veel kinderen die zich onaangenaam gedragen, teruggetrokken zijn zich juist extravert gedragen of emotioneel labiel zijn. Na afloop van het programma zijn de oordelen van de leerkracht niet veel anders, de scores van de leerlingen komen nog steeds overeen met die van de normgroep.

De Leerlingvragenlijst, het zelfbeoordelingsinstrument, is tijdens dit onderzoek ontwikkeld. Hierdoor ontbreken dus normeringsgegevens. De scores van de leerlingen schommelen rond de 3 op een schaal van 1 tot 4 en zijn normaal verdeeld; zij voelen zich dus doorgaans goed. Ook hier zijn de verschillen op het oog tussen voor- en nameting gering.

Om na te gaan of er vooruitgang heeft plaatsgevonden in het welbevinden van leerlingen is een t-toets voor gepaarde waarnemingen uitgevoerd. De resultaten voor de verschillen tussen voor- en nameting staan in tabel 3.

Tabel 3: Resultaten van de t-toets voor gepaarde waarnemingen

		Gem.	S.D.	t	Sig. (2-zijdig)
Jongen	Extraversie	-,04	2,17	-,18	,86
	Werkhouding	,41	2,07	2,01	,05
	Aangenaam gedrag	,76	2,71	2,67	,01
	Emotionele stabiliteit	-,32	2,70	-1,21	,23
	Psychisch	-,05	,49	-,90	,37
	Psychosomatiek	-,17	,53	-2,73	,01
	Sociaal gedrag	-,31	,52	-4,87	,00
Meisje	Extraversie	-,05	2,55	-,25	,80
	Werkhouding	-,04	2,08	-,22	,83
	Aangenaam gedrag	,52	2,37	2,38	,02
	Emotionele stabiliteit	,07	2,71	,27	,79
	Psychisch	,06	,58	,87	,39
	Psychosomatiek	-,00	,63	-,04	,97
	Sociaal gedrag	-,27	,55	-4,0	,00

De hele groep gaat vooruit in sociaal gedrag en jongens krijgen minder last van psychosomatische klachten. Leerkrachten vinden dat het gedrag van leerlingen minder aangenaam wordt en dat de werkhouding van jongens minder wordt. Ook lijkt het erop dat leerkrachten vinden dat jongens emotioneel stabiel worden, maar dat resultaat is wat minder hard. Dat leerkrachten minder positief denken over het aangename gedrag en de werkhouding kan positief worden uitgelegd. Onder onaangenaam gedrag wordt immers ook verstaan vrijpostigheid en (te veel) voor zichzelf opkomen. En de betekenis van werkhouding is ook gedeeltelijk gehoorzaamheid. Kortom, vanuit een ander perspectief dan dat van de leerkracht kun je stellen dat de leerlingen zich wat vrijer en zelfstandiger gaan opstellen.

Deze resultaten gelden dus voor de hele groep. Om een antwoord te vinden op de vraag in hoeverre de programma's 'F.C. de Wereld' en 'Laat maar zien wie je bent' bijdragen aan de verbetering van het welbevinden van vluchtelingenkinderen, is in de eerste plaats gekeken of er een verschil is in het welbevinden van leerlingen uit de drie verschillende groepen. Leerlingen die een van beide programma's hebben gevolgd zouden vooruit moeten gaan in hun welbevinden, terwijl leerlingen in de controlegroep waarschijnlijk gelijk blijven. Om dat te toetsen is een variantie-analyse uitgevoerd, waarbij de inschatting van het welbevinden door de leerkracht (SCHOB-L-R) als variabele is gebruikt. Om de vooruitgang te meten zijn de gestandaardiseerde scores van de eerste meting op de gestandaardiseerde scores van de tweede meting in mindering gebracht waarna met de verschilscore een variantie-analyse is uitgevoerd. De resultaten hiervan staan in tabel 4.

Tabel 4: Resultaten variantie-analyse welbevinden van leerlingen (leerkrachtinschatting en zelfbeoordeling)

	F-waarde	Significantie
Leerkrachtinschatting		
Extraversie	,22	,81
Werkhouding	1,16	,32
Aangenaam gedrag	1,23	,29
Emotionele stabiliteit	,85	,43
Zelfbeoordeling		
Gedrag sociale omgang	3,51	,03*
Psychisch functioneren	1,30	,28
Psychosomatiek	2,40	,10

De resultaten laten zien dat er nauwelijks een verschil is tussen de leerlingen die 'Laat maar zien wie je bent' of 'F.C. de Wereld' hebben gevolgd of in de controlegroep zaten. De

verschillen zijn bijna nergens significant. Er is alleen een significant verschil tussen de drie groepen als het gaat om de vermindering van de ervaren sociale/gedragsproblemen. Bij nadere bestudering blijkt dat vooral leerlingen die F.C. de Wereld hebben gevolgd meer vooruit gaan dan leerlingen die ‘Laat maar zien wie je bent’ hebben gevolgd, maar zij gaan niet vooruit ten opzichte van de controlegroep. Het lijkt erop dat het volgen van de programma’s dus geen verbetering laat zien in het welbevinden van leerlingen.

In deze eerste vergelijking is echter -hoewel leerlingen in de drie groepen niet systematisch van elkaar lijken te verschillen- nog geen rekening gehouden met de achtergrondkenmerken van leerlingen. In een regressie-analyse wordt daarom nagegaan in hoeverre leerlingkenmerken, zoals leeftijd, voorspellen in welke mate leerlingen vooruitgaan in hun welbevinden. De deelname aan een van beide programma’s is als dummyvariabele in het model opgenomen.

Tabel 5: Regressie-analyse voor de vooruitgang in het welbevinden van leerlingen (beoordeling leerkracht)

Variabelen	Extraversie			Werkhouding			Aangenaam gedrag			Emotionele stabiliteit		
	R ² = .048			R ² = .032			R ² = .037			R ² = .023		
	B	β	Sig T	B	β	Sig T	B	β	Sig T	B	β	Sig T
(constante)	1,66		,25	-,81		,52	,29		,85	1,44		,39
Sekse (1=meisje)	-,056	-,012	,87	,53	,13	,09	,20	,04	,58	-,33	-,06	,41
Leeftijd	-,207	-,141	,07	,01	,01	,89	-,14	-,09	,24	-,11	-,07	,40
Opl ouders	,320	,173	,02	-,02	-,01	,85	-,14	-,07	,32	-,14	-,07	,37
Tijd in NL	-,040	-,021	,77	,12	,07	,33	,20	,10	,17	,11	,05	,50
FCW	,002	,000	,99	,12	,03	,76	,69	,13	,14	,49	,09	,33
LMZWJB	-,028	-,006	,95	-,42	-,10	,26	,34	,06	,47	-,13	-,02	,80

Tabel 5 laat zien dat het deelnemen aan de programma’s ‘F.C. de Wereld’ en ‘Laat maar zien wie je bent’ niet significant bijdragen aan het verbeteren van het welbevinden van leerlingen. Ook na controle voor de achtergrondkenmerken van leerlingen blijven de conclusies uit de variantie-analyses overeind.

Met een andere mogelijkheid is ook rekening gehouden. Leerlingen die hoog zijn geschat door hun leerkracht tijdens de eerste meting, kunnen vanwege een plafondeffect bij de tweede meting nauwelijks hoger scoren. Omgekeerd gaan leerlingen die laag zijn geschat bij de eerste meting er gemakkelijk op vooruit. Het zou daardoor mogelijk kunnen zijn dat juist leerlingen die aanvankelijk laag zijn geschat wat betreft hun welbevinden door programma’s als ‘F.C. de Wereld’ en ‘Laat maar zien wie je bent’ beter gaan presteren. Om rekening te houden met deze regressie naar het gemiddelde, zijn de analyses ook gedaan met de eerste meting als voorspeller. De uitkomst daarvan is dat de eerste meting inderdaad significant negatief samenhangt met de vooruitgang in het welbevinden van leerlingen. Deelname aan een van beide programma’s is echter nog steeds zonder effect. Hieruit kan dus niet worden

geconcludeerd dat leerlingen die aanvankelijk laag scoorden in hun welbevinden er door de programma's (meer) op vooruitgaan in vergelijking met leerlingen die al een redelijk niveau van welbevinden hadden.

Dezelfde analyses zijn ook uitgevoerd voor de zelfbeoordeling van leerlingen (tabel 6). Deze analyses laten echter geen ander beeld zien. Leerlingen die 'F.C. de Wereld' of 'Laat maar zien wie je bent' hebben gevolgd gaan er in hun welbevinden niet significant op vooruit. De extra controle voor regressie naar het gemiddelde maakt daarbij geen verschil.

Tabel 6: Regressie-analyse voor de vooruitgang in het welbevinden van leerlingen (zelfbeoordeling)

Variabelen	Gedrags/sociale problemen			Psychische problemen			Psychosomatische Problemen		
	R ² =	B	Sig T	R ² =	B	Sig T	R ² =	B	Sig T
(constante)	.082	-,13	,76	.031	,22	,62	.064	-,25	,59
Sekse (1=meisje)		,02	,86		-,10	,36		-,15	,18
Leeftijd		,05	,15		-,01	,88		,02	,53
Opl ouders		,03	,50		,00	,97		,05	,22
Tijd in NL		-,04	,32		-,01	,76		,02	,67
FCW		-,02	,88		-,05	,71		,03	,82
LMZWJB		-,22	,08		-,18	,17		-,14	,30

Leerkrachten

In een interview is aan de leerkrachten, die tijdens hun lessen met 'F.C. de Wereld' of 'Laat maar zien wie je bent' hebben gewerkt, gevraagd naar hun ervaring en verwachtingen over de programma's. In totaal zijn elf interviews gehouden.

In de eerste plaats is aan de leerkrachten gevraagd wat de meerwaarde van de programma's is. In de eerste plaats geven leerkrachten aan dat zij het prettig vinden dat via de programma's onderwerpen bespreekbaar worden gemaakt die anders niet snel aan de orde komen. Belangrijk is daarbij dat er bewust wordt stilgestaan bij de achtergrond van leerlingen. Dat geeft ook de leerkrachten zelf meer inzicht in een leerling. In de tweede plaats zien zij meerwaarde door de sociale interactie in de groep. Herkenning van dezelfde ervaringen bij leerlingen levert groepsvorming en in sommige gevallen vriendschap tussen leerlingen op.

Op de vraag of de relatie met leerlingen veranderd is door het werken met een van beide programma's antwoorden vrijwel alle leerkrachten 'nee'. Sommige leerkrachten geven wel aan dat hun relatie met een enkele individuele leerling persoonlijker is geworden na de lessen 'F.C. de Wereld' of 'Laat maar zien wie je bent'.

Tenslotte, de leerkrachten hebben genuanceerde verwachtingen omtrent de effecten van 'F.C. de Wereld' of 'Laat maar zien wie je bent'. Zij verwachten niet dat het welbevinden van leerlingen verbeterd is na het volgen van de lessenseries, laat staan dat hun prestaties verbeteren, hoewel zij dat voor een enkele leerling ook niet uitsluiten. Effecten liggen er volgens de leerkrachten wel degelijk in de betere bespreekbaarheid in de klas van het verleden en de gevoelens van kinderen. "Het is goed om even stil te staan bij de achtergrond van deze leerlingen. In de klas is er vaak veel herkenning." Verder verwachten leerkrachten dat het effect van de lessen op de groepsvorming positief is.

5. Conclusie en discussie

De resultaten laten geen effecten van de programma's op het welbevinden van leerlingen zien. Betekent dit dat het niet nodig is om dergelijke programma's een plaats in het curriculum te geven? Dat is de vraag voor deze discussie.

Het onderzoek is nog niet voltooid. Een jaar na afloop van de programma's worden opnieuw gegevens verzameld om te onderzoeken of er een langetermijneffect is. De vraag op dit moment is echter of er verklaringen zijn waarom er geen korte-termijneffect is gevonden. De verklaringen kunnen zijn dat de programma's inderdaad niet effectief zijn of dat het onderzoek anders opgezet had moeten worden om effecten te vinden. We beginnen met het laatste.

Onderzoeksopzet

Er zijn twee instrumenten gebruikt om effecten vast te stellen, een beoordelingsinstrument voor leerkrachten (SCHOBL-R) en een zelfbeoordelingsinstrument voor leerlingen. We bespreken hier de mogelijke beperkingen van deze meetinstrumenten.

Er is gekozen voor de SCHOBL-R om de effectiviteit van de programma's te meten omdat het één van de weinige betrouwbare en valide instrumenten is die door leerkrachten zelf kunnen worden gebruikt. De resultaten bij de aanvangsmeting zijn echter dat de gemiddelde scores en standaarddeviaties niet of nauwelijks afwijken van die in de normgroep. Met andere woorden: de leerlingen worden door de leerkracht als normaal beschouwd. Er zijn ook niet extra veel kinderen die zich onaangenaam gedragen, teruggetrokken zijn of juist extravert gedrag laten zien of emotioneel labiel zijn. Na afloop van het programma zijn de oordelen van de leerkracht niet veel anders, de scores van de leerlingen komen nog steeds overeen met die van de normgroep.

Het nadeel van leerkrachtoordelen kan zijn dat de basis voor het oordeel een groepsgebonden norm is. Vergeleken met een reguliere groep zouden de vluchtelingenkinderen wel degelijk anders kunnen zijn, maar de leerkracht heeft zijn oordeel aangepast aan wat normaal is bij vluchtelingenkinderen. Op dezelfde wijze kan beredeneerd worden dat het verschil tussen voor- en nameting wordt verdoezeld doordat de leerkracht opnieuw zijn oordeel per leerling afmeet aan wat normaal is in de groep vluchtelingenkinderen.

De scores van leerlingen op het zelfbeoordelingsinstrument schommelen rond de 3 op een schaal van 1 tot 4; zij voelen zich dus doorgaans goed. Maar wat is het referentiekader van de kinderen? Heb je vaak hoofdpijn als je drie keer per week hoofdpijn hebt of is één keer al vaak? En hoe erg moet hoofdpijn zijn wil je het hoofdpijn noemen? Bij zelfbeoordeling gaat het om afmeten aan een eigen referentiekader, alleen als de items van de vragenlijst vaak onderwerp van gesprek zijn kan een leerling gefundeerd zeggen dat hij vaker of minder vaak ergens last van heeft dan een ander.

Het lijkt dus niet uitgesloten dat de vluchtelingenkinderen wel degelijk anders zijn dan normale kinderen en dat zij wel vooruitgang hebben geboekt, maar dat de wijze van meten dit niet laat zien.

Aan de andere kant zijn er argumenten om te stellen dat de resultaten wel geldig zijn. Er is immers vastgesteld dat naarmate leerlingen zichzelf positiever beoordelen op psychisch welbevinden, psychosomatische klachten en sociale vaardigheden de leerkrachten hen emotioneel stabiel achten. De beoordelingen zijn dus niet willekeurig of volledig subjectief want leerlingen en leerkrachten constateren hetzelfde. Dit sluit niet uit dat een groepsnorm wel een rol speelt bij de leerkrachtoordelen maar het is niet zo dat die groepsnorm overheersend is.

Effectiviteit van de programma's

Als de resultaten van alle leerlingen worden bekeken dan blijkt dat er wel verschillen zijn tussen voor- en nameting, alleen houden die geen verband met het gebruik van een programma. De hele groep gaat vooruit in sociale vaardigheden en jongens krijgen minder last van psychosomatische klachten. Leerkrachten vinden dat het gedrag van leerlingen minder aangenaam wordt en dat de werkhouding van jongens minder wordt. Dit kan betekenen dat de leerlingen zich wat vrijer opstellen. Ook lijkt het erop dat leerkrachten vinden dat jongens emotioneel stabiel worden, maar dat resultaat is wat minder hard.

Belangrijk is echter dat deze veranderingen niet worden veroorzaakt door de programma's: in de controlegroep treden ze ook op. Wat zijn nu eigenlijk de verschillen tussen de scholen in de controlegroep en de scholen met 'F.C. de Wereld' of 'Laat maar zien wie je bent'? De leerkrachten in de controlegroep doen niet niks voor hun vluchtelingenkinderen. Sommigen gebruiken een regulier programma voor sociale redzaamheid en anderen hebben een eigen programma gemaakt. Maar zelfs als er in het rooster geen ruimte is gemaakt voor 'praat en doe-activiteiten' dan nog hebben de meeste leerkrachten aandacht voor de achtergrond van de leerlingen, groepsgewijs en individueel. Met andere woorden: het verschil tussen de controlegroep en de scholen met programma's is niet scherp als je kijkt naar wat er in de klassen gebeurt. Een parallel met de cognitieve vakken kan dit verduidelijken. De meeste scholen gebruiken 'Prisma' voor taalverwerving bij nieuwkomers, maar scholen die dat programma niet gebruiken zijn wel degelijk bezig met het gestructureerd onderwijs van het Nederlands als tweede taal en besteden er ongeveer evenveel tijd aan. Ook dan is het moeilijk de meerwaarde van een programma aan te tonen.

Maar wat is dan de meerwaarde van 'F.C. de Wereld' en 'Laat maar zien wie je bent' als je ook op andere manieren hetzelfde kunt bereiken? Scholen (vaak individuele leerkrachten in overleg met het team of de directie) kiezen voor deze programma's omdat zij vinden dat zij zo'n programma nodig hebben. Sommigen voelen zich onzeker als zij lesgeven aan kinderen met een beladen achtergrond. Er zijn leerkrachten die stellen dat zij bang zijn voor 'emotionele toestanden' in de klas en hopen dat het programma hen helpt om dat te hanteren. Anderen geven aan dat zij vinden dat de leerlingen meer nodig hebben dan zij uit zichzelf te bieden hebben en dat zij daarom deze programma's hebben aangeschaft. Als er dan al geen effecten bij leerlingen zijn, dan zijn zij er wellicht wel bij leerkrachten: het programma als steun voor het handelen van de leerkracht.

In het verlengde hiervan: in de praktijk is er weinig verschil tussen controlescholen en scholen met een programma. Een mogelijkheid is dat veel leerkrachten met of zonder programma inspelen op de speciale behoeften van de leerlingen. Leerkrachten en hulpverleners zijn het erover eens dat deze leerlingen speciale aandacht nodig hebben. Het is dan ook verstandig voorzieningen te hebben voor leerkrachten die zich onvoldoende toegerust voelen. Kortom, zolang er vluchtelingenkinderen zijn moeten scholen de ruimte binnen het curriculum scheppen om programma's in te zetten die leerkrachten helpen om te gaan met deze kinderen.

De conclusie is dan ook dat tot zover niet kan worden aangetoond dat de programma's 'F.C. de Wereld' en 'Laat maar zien wie je bent' het welbevinden van leerlingen op een manier verbeteren die niet zonder die programma's bereikt had kunnen worden. Ruimte in het curriculum voor de problematiek van vluchtelingenkinderen helpt wel; met of zonder deze programma's. En leerkrachten voelen zich sterker met een programma, het geeft handvatten in de omgang met de leerlingen.

Literatuur

- Asperen, E. van & Baan, J. (1998). *'F.C. de Wereld'. Vluchtelingenkinderen in het basisonderwijs*. Utrecht: Stichting Pharos.
- Baan, J. (1999). *De school als heelmeeester –vluchtelingenkinderen in het basisonderwijs. Docenthandleiding voor een cursus voor leerkrachten in het basisonderwijs en begeleiders van het project F.C. de Wereld*. Utrecht: Stichting Pharos.
- Baan, J., Frankenhuys, R. & Jong, G. de (2001). 'Laat maar zien wie je bent'! Non-verbale lesmethode sociaal-emotionele weerbaarheid asielzoekerskinderen. Utrecht: Pharos.
- Bleichrodt, N., Resing, W.C.M. & Zaal, J.N. (1993). *Beoordeling van schoolgedrag SCHOBL-R*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Evers, A., Vliet-Mulder, J.C. van, Resing, W.C.M., Starren, J.C.M.G., Alphen de Veer, R.J. van & Boxtel, H. van (2002). *COTAN Testboek voor het onderwijs*. NDC-Boom.
- Garmezy, N. (1985). Stress-resistant children: the search for protective factors. In:

- Stevenson, J.E. (Red.). *Recent Research in Developmental Psychopathology*. New York: Plenum Press.
- Herbert, M. (1996). *Posttraumatische stress bij kinderen*. Baarn: Intro.
- Mateman, S. (1999). *Ik dacht dat ik een eenling was: een onderzoek naar de effecten van De Vluchtelingen*. Utrecht: Pharos.
- Mooren, G.T.M., Wolters, W.H.G., Kleber, R.J. & Willigen, L.H.M. van (1993). *Vluchtelingenkinderen in Nederland*. Utrecht: PSA, Wilhelmina Kinderziekenhuis.
- Ploeg, H.M. van der, & Kleijn, W.Chr. (1991). Late gevolgen bij gegijzelde kinderen en adolescenten. In: Wolters, W.H.G. (Red.). *Psychotrauma's bij jongeren* (pp. 80-89). Baarn: Ambo.
- Rood, R. van 't & Spatharakis, M. (1998). Getraumatiseerde kinderen in de klas, mogelijkheden en beperkingen van docenten. *Comenius (18)* 237-253.
- Rutter, M. (1981). Stress, coping and development. Some issues and some questions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 22 (4), 323-356.
- Samdal, O., Wold, . & Bronis, M. (1999). The relationship between students' perceptions of the school environment, their satisfaction with school and perceived academic achievement : an international study. *School Effectiveness and School Improvement*, 10(3), 296-320.
- Rutter, M. (1985). Resilience in the face of adversity. Protective factors and resistance to psychiatric disorder. *British Journal of Psychiatry*, 147, 598-611.

Noten

* Annelies Kassenberg is socioloog. Peter Wolfgram is psycholoog. Beiden zijn als onderzoeker verbonden aan Het Projectbureau van de CED-Groep te Rotterdam. Marieke Bongaards is sociaal-pedagogisch hulpverlener en socioloog.

Het hier beschreven onderzoek is in opdracht van de stichting Pharos uitgevoerd en gefinancierd door ZorgOnderzoek Nederland en Medische wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (ZonMw).

- ¹ In het dagelijks taalgebruik worden de termen vluchteling en asielzoeker vaak door elkaar gebruikt. Er is echter een wezenlijk verschil. Een asielzoeker is iemand die asiel heeft aangevraagd. Iemand wordt pas 'als vluchteling toegelaten' op het moment dat er positief over de asielaanvraag is beslist. De lesprogramma's in dit onderzoek zijn bedoeld voor zowel kinderen van asielzoekers als van vluchtelingen. De beide groepen kinderen worden hier kortweg vluchtelingenkinderen genoemd.
- ² (1) geen of nauwelijks onderwijs/analfabeet; (2) ten hoogste primair onderwijs; (3) lbo/mavo/vmbo; (4) havo/vwo/mbo; (5) hbo/universitair .
- ³ Omdat deze vragenlijst pas later in het onderzoek is opgenomen, is van minder leerlingen dan het totale aantal in de steekproef hun eigen inschatting bekend.